

OSMANLI ÇÖKÜŞ SÜRECİNDE MODERNLEŞME VE EĞİTİME ETKİLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç.Dr. Mustafa ÇOBAN*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu yüzünü Batı'ya çevirmeye XVIII. yüzyılda başlamıştır. Duraklama ve gerileme devirlerine denk gelen modernleşme hareketinin başlamış olduğu süreçte, Osmanlı dünyanın en büyük devletlerinden birisiydi; ancak kendisindeki kötüye gidişin bünyesinde bu kadar büyük tahribat açacağına farkında değildi. Sosyal yapıdaki problemleri birkaç küçük tedbirle giderebileceğini düşünüyordu. Eğitim alanında yapılar modernleşmeden ilk etkilenen kurumun eğitim olduğuna işaret ediyordu.

Yüzlerce yıldır cephelerdeki mücadelede galip geldiği Batı orduları artık Osmanlıyı yener olmuştu. Askeri yenilgilerin sebebi genellikle Müslüman kimliğinden ve onun eksik yorumlanmasından kaynaklanan bir zâfiyet olarak görülüyordu. Avrupa'daki değişim fark edilmiyor ve değişimin görünen yüzü Osmanlıya toprak kaybı olarak yansıyor... Osmanlı münevverleri de meseleyi çözecek iç ve dış toplumsal dinamiklerden mahrum bulunuyordu. Kendisi dışında yıllardır galip geldiği bir paradigmanın meydan okumasına boyun eğmek demek, kendisi olarak kalamayacağını da en bariz ifadesiydi.

Osmanlı modernleşmesi, geçmişi anlama, çöküş sürecini okuma ve modernleşmenin tarihsel süreçte meydan okuması karşısında yaşanan paradoksal tavrın değerlendirilmesi açısından önemli bir paradigmadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Modernleşme, Batı, Eğitim, Çöküş

* KSÜ İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

**MODERNITY IN THE DECLINE OF OTTOMAN
COLLAPSE AND AN ASSESSMENT ON THE EFFECTS
EDUCATION**

Abstract

The Ottoman Empire began to turn his face to West in XIX. century. This period that began modernization movements corresponds to periods of stagnation and decline of Ottoman that was one of the great states, but it was not aware of deteriorating which opener in the destruction itself so much. It thought that some problems in social structure can be solved with a few small measures. Those performed in the field of education pointed out that it was the first institution affected by modernization.

For hundreds of years, the West armies that had been defeated by Ottoman now it was no longer beats. The reason of military defeat usually was seen a weakness that caused Muslim identity and its missing from interpretation. Chance in Europe wasn't aware and the visible face of the chance was reflected to Ottoman as a loss of soil. Ottoman intellectuals deprived of internal and external social dynamics that will solve the issue. Saying the challenge of their own outside the bow of a paradigm that prevailed for many years is the most obvious expression that it wouldn't stay of himself.

Ottoman modernization, comprehension the past, reading the process of decline and paradoxical attitude of defiance in the face of the historical process of modernization experienced in a important paradigm for the evaluation.

Keywords: Ottoman, Modernity, West, Education, Collapse

Giriş

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinde hem devlet yapılanmasında hem de resmî kurumlarda değişiklik ve yenileşme faaliyetleri başlamıştır. Uzun süre Batı'daki gelişmeleri takip etmekte, anlamakta, okumakta ve son tahlilde değerlendirmekte değişik sebeplerle istek-

siz olan Osmanlı, bu dönemde geriye düştüğünün farkına varmaya başlamış ve hazırlıksız yakalandığı sürece, daha önce karşılaştığı zorluklara koyduğu meydan okuma tavrını sergileyememiştir.

Modernleşme, Tanzimat, Meşrutiyet, Yenilik vb. kelimelerle izah edilmeye çalışılan Osmanlı Devletinin son dönemi, eğitim başta olmak üzere Batı endeksli gelişmelerin yaşandığı çok önemli bir zaman dilimidir. Modernleşme veya Modernite, algılanması ve tanımlanması tekdüze bir terim olmaktan çok, maksada yönelik olarak açıklanan, farklı anlamlara imkân verebilecek bir kavramdır.

Modernite Batı'nın mevcut halini ifade eden bir kavramdır. Kaynakları uygulamaları Batılı bir kavramdır, müsemmasının ne olduğu konusunda tartışmalar devam etmektedir. Modernleşmenin problem olarak algılanması, ortaya çıkan meselelerin bizim zaafımızdan değil de karşıımızdaki faziletinden olduğu varsayımından kaynaklanmaktadır.¹ Bize dönük yönüne gelince modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayıp Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın toplumsal ve fikirsel bileşimini, erişilmesi gereken bir hedef olarak gören yaklaşımın adı olarak da ifade edilebilir. Bu görüş bazen ılımlı bir şekilde ortaya çıkmış, bazen de çok köktenci geleneksel öğelerimizi eleştiren ve karşısına çıkan boyutlar kazanmıştır. Ancak sözcüğün kendisi daha çok Batı'yı her hususta örnek almak isteyenlerin yaklaşımını adlandırmak için kullanılmıştır.²

Modernite Batı'nın kendi ihtiyaçlarından doğmuş

¹ Tahsin Görgün "Bir Problem Olarak Modernite" II. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı, İSAM, 1997, s. 29,31.

² Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, "Baticılık", Şerif Mardin Türk Modernleşmesi, Makaleler 4, İletişim Yay., İst., 2011, s.9.

ve iç dinamikleri ve değerler sistemi içerisinde problemlere çözüm olarak sunulmuş olmasına rağmen, içerdiği esaslara bakıldığı zaman İslâm inancı ile bir arada düşünülmesi ve uygulamaya konulması ciddi sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bir başka açıdan bakılınca da yüzlerce yıl güç ve kudret sahibi olan ve fethettiği topraklara adalet götürme sâikiyle yola çıkan bir milletin, fazileti dün emri altındaki milletlerden öğrenmesi elbette kolay kabul edilebilir bir durum değildi. Osmanlı toplumu yüzyıllardır inandığı ve uğrunda mücadele verdiği değerler dünyasından ayrılıyordu. Batı kültürü ile mücadele ya da alışveriş etmiş olmasına rağmen bu yüzyılda şartlar çok değişmişti. XVIII. yüzyıla kadar ülkeye giren yeni düşünce ve motifler, İslâm Medeniyeti ve kültürünün güçlü sentezi içinde hüviyetini kaybedip yerlileşiyordu.

Farklı kelimelerle izah edilmiş olsa da yerel dilde ıslahat hareketleri olarak adlandırılan çalışmalar, XIX. yüzyılda siyasal sistem içinde ağırlığı hissedilen, bürokratik kesimin öncülüğünde başlatılan bir değişim projesidir. Bu değişimin yönü Batı'ya dönük ve temel amacı devleti kurtarmak olacaktı. Bu çabanın sonucunda toplumun bir kesiminin dışlanması ve dönüştürülemediği için ötekileştirilmesi kaçınılmazdır. Toplumdan ve toplumsal beklentilerden bağımsız olarak değişime karar veren, devlete karşı duran kesimler, gericilikle itham edilmiş ve dışlanmışlardır ki Tanzimat'ta mevzubahis olan değişim alanlarının tamamı devlet tarafından oluşturulan alanlardı.³

Osmanlı, yönetim olarak hazır olmadığı modernleşmeye toplum olarak da hazır değildi. Bu sebeple bazı değişiklikler veya bu sürece olağanüstü istekli olanlarca

³ Ülkü Taşkıran, Tanzimat Düşüncesinde Kadın Anlayışı, Atatürk Ü., Sos. Bil. Enst., Y.Lisans Tezi, Erzurum 2003., s. 6.

yenilikler, toplum hazır olmadığı için öncelikle toplumun çok ilgi duymadığı askeri alanlarda başlatılmış, katılabileceği ya da ilgi duyduğu sahadan ise toplum ya dışlanarak, ya ihmal edilerek ya da ötekileştirilerek uzak tutulmuştur.

Çalışmada bu gelişmelere değinilmekle birlikte eğitim alanında yapılanlar ve getirilen değişikliklerden bahsedilecek, tanıtımda farklılık gösterse bile anlam olarak birbirine yakın muhtevada ve amaçta birleşen kavramlar olduğundan “İslahat, Batılılaşma, Yenilik, Modernleşme” zaman zaman biri diğerinin yerine ve eşdeğer olarak kullanılacaktır.

Çalışmanın genel çerçevesi süreç olarak çizildikten sonra eğitim alanındaki değişiklikler, yabancılara tanınan imtiyazlar ve son dönemin getirileri konusunda farklı kütüphanelerdeki alanla ilgili resmi devlet vesikalarına ulaşılmaya çalışılarak, literatür tarama metodu ile eserlerden istifade edilmiştir.

Osmanlı Modernleşme Süreci

Osmanlı Modernleşmesinin bir süreç olduğunu, bitmediğini günümüzde de devam ettiğini söyleyen Mümtaz'er Türköne bu durumu şöyle ifade ediyor: “Yenileşme Türk Tarihi açısından bakıldığı zaman bitmemiş bir süreçtir, yaşanmaktadır, bugünün içindedir, alabildiğince sıcaktır, hesabı görülmemiştir. Sancılı, sıkıntılı uzun bir dönemdir; bu dönem yekpare bütündür. Umutlar umutsuzluklar, felâketler, ayakta kalmak için beşer üstü çabalar, çocukça yanlışlar ve tam zamanında dünyaya gelmiş kahramanlar. Bu tarih bugünün tarihidir ama hâlâ karanlıktır. Ucuz politikanın kör ideolojilerin ve akademik cehaletin malzemesidir. Bu yüzden bugünün dışına itilmiştir. Her lâhzası bir ömre bedel tarihin çocukları tarihsiz yaşamaktadır. Tarihsiz milletler çocuk kalmaya mah-

kumdur.”⁴

Osmanlının Modernleşme süreci genel olarak üç dönemde incelenebilir.

Birinci Dönem: Batı'nın bir model olarak alınması düşünceleri de aslında ilk kez bu dönemde dillendirilmeye başlanır. III. Ahmet (1703-1730) ile başlayan dönemde İbrahim Müteferrika'nın basın sanatını Osmanlı İmparatorluğu'na getirmesi, Batı'nın askerî ve eğitim teknolojisi ile ilgili bilgilerin verilmeye başlanması, XXVIII. Mehmet Çelebi ve Nişli Mehmet Ağa gibi görevlilerin Batı ahvâlini öğrenmek üzere Batı başkentlerine elçiler göndermesi, Batı'nın kişi refahına yönelik değerlerin Osmanlı idareci sınıfına sızması ve sonucunda bu yaşayış tarzının bir üst sınıfın imtiyazı ve mahallî kültürün kösteklenmesi şeklinde algılanması, İstanbul'un alt ve orta sınıfının yeniçeri ve padişah düşmanlarıyla birlikte olup ayaklanmalarına sebep olmuştur (Patrona isyanı).⁵

İkinci dönem: II. Mahmud (1808-1839) Dönemi: Tanzimat'ın ilanı ile başlar. Padişah kendinden önce gelen reformcuların kötü tecrübelerini göz önünde tutarak askerî yeniliklere karşı bir odak noktası oluşturan yeniçerileri topa tutmuş, bu piyade ocağını lağvetmiş ve III. Selim zamanında ortaya çıkan çağdaş askerî birlikleri ordunun esas birimi haline getirmiştir. Avrupa'da millî devletlerin kurulması bu dönemde olmuş, “Kameralizm” denilen aydın despotizminin devlet idaresinde öne çıktığı anlayış da aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Bu düşüncede olan yerliler Avusturya büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa, Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı yapmış Mustafa Reşit Paşa'dır. Bunlar millî çapta idarî, hukukî ve iktisadî tedbir-

⁴ Ercüment Kuran, Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler, Der. Mümtaz'er Türköne, TDV. Yay. Ank. 1997, s. 9,10.

⁵ Türköne, Önder, a.g.m., s. 10.

lerle Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek sayıda yer alan kültür birikimlerini eritebileceklerini bir Osmanlılık şuurunu yaratabileceklerini sanıyorlardı; ancak bu amaç uzun vadede gerçekleşmedi. 1856 Islahat Fermanıyla ortaya çıkan durumu azınlıklar Batı'dan aldıkları destekle Müslümanlar aleyhine kullanmaya başladılar.⁶

Üçüncü dönem: II. Abdülhamid (1876-1909) Dönemi: Bu süreç Batı fikrinin ne olduğunun iyice anlaşılmasına başlandığı dönemdir. Bunun sebebi ise hem yeni açılan okullarda okuyan ve dil bilenlerin artması hem de padişahın Batı'yı model alan bir düşünceye sahip olmasıdır. II. Abdülhamid Batıcılığı "Batı'nın tekniğini, idare sistemini, bilhassa askerî teşkilatını ve eğitimini almak" şeklinde anlıyor, bunun yanında da Müslüman tebaa mümkün olduğu kadar güçlendirilmeye çalışılıyordu. Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye programları geliştiriliyor okullarda bilgili bir nesil yetiştiriliyordu. Bu döneme ilk tepki "İkinci bir Medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir." düşüncesiyle hareket eden Jön Türklerin önde gidenlerinden olan Abdullah Cevdet ve Ahmet Rıza'dan gelmişti.⁷

Halil İnalçık II. Abdülhamid döneminin Batılılaşma konusunda doğru hareket edilen bir süreç olduğunu vurgular: "Batı Medeniyeti, Avrupa'da reform ve Rönesans kadar Hristiyanlığın ve diğer ortaçağ müesseselerinin de bir mahsulüdür. Batı medeniyeti aynen iktibas olunamaz, Batı medeniyeti Batı kültüründen ayrılamaz bir varlıktır. Onun bazı unsurları alınabilir, hatta daha ileri medeniyet yaratılabilir, fakat netice hiçbir zaman Batı medeniyeti olamaz. Bu sebeple başka kültürler kendi öz tarihî kıymetleri üzerine modern bir medeniyet yaratmalı-

⁶ a.g.m., s. 14, 15.

⁷ a.y.

dırlar. Batı'yı körü körüne taklit, şekilsiz kitleler, soysuzlaşmış ve hatta bazı hallerde barbarlaşmış sürüler meydana getirir”⁸

Osmanlı Modernleşmesi sadece Tanzimat devri ile sınırlandırılmayan, daha eskiye XVIII. yüzyıla kadar uzanan bir olgudur. II. Meşrutiyet (1908-1922) dönemi çöküş, bedbahtlık, talihsizlik ve felâket dönemi olmuştur. 14 yılın 12 yılı savaşıyla geçmiştir. II. Meşrutiyet bir aksiyon, değil tepki devridir. II. Abdülhamid'e tepkidir. O kendinden öncekilerden de, kendinden sonrakilerden de farklı düşünüyordu; Tanzimatçıların ihmal ettiğini düşündüğü eğitime önem verdi. Onun zamanında memleketin çoğu yerinde rüştiye, idâdî ve yüksekokullar açıldı. II. Abdülhamid fen ve teknik alanında Avrupa'daki gelişmelere açık iken, Batı'nın hür düşünce ve kültür hareketlerinin memlekete girişine şiddetle karşı çıktı.⁹

Modernleşme, Etkileri ve Getirdikleri

Modernleşme* Avrupa'dan, önce askerî alanda, daha sonra bütün alanlarda geri düşen Osmanlı devleti için kaçınılmaz bir süreç olarak görülse de, Tanzimat'la resmî olarak başlatılan ıslahat çalışmaları, yüzyılları aşan boyutla olgusal bir gerçek, vazgeçilemez bir paradigma olmuştur. Bu çalışmaların toplum düzeyinde yeterli destek alamayışı, kadim bir geçmişi olan İslâm değerlerinin hem toplum tarafından içselleştirilmiş olması, hem de bugüne kadar inanılan değerlerin referansı ile modernleşmede atıf

⁸ Halil İnalcık, “Türkiye Niçin Geri kaldı?”, Tarih Mecmuası, C.I, S.1, Şubat 1966, İst., Tifdruk Mat., s. 18.

⁹ Kuran, a.g.e., s. 26.

• Modernleşme kavramı 1960'ların başında ABD'de yoğun olarak kullanılmaya başlanır. Pek çok yolla başlatılabilecek süreçleri tanımlamak için kullanılmakla beraber yine de en muhtemel olan teknoloji ve değerlerdeki değişimlerle başlatılmasıdır.(Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay. Ank., 1999, s. 508-509.

yapılan kaynakların yüzlerce yıl birbirine rakip alanlarda yer tutan mevzilerden olmasıdır. Modernleşmenin geleneksel yaşama mesafeli durması da olumsuz yönde etki eden faktörler olarak ifade edilebilir.

Eşref Edib bir milletin modernleşmesinin nasıl olacağı konusunda şu fikirleri serdedir: “(Gustav Lebon’dan bir söz aktarır) ‘Bir kavmin müesseselerinin ve kanunlarının tâdiliyle ruhu tâdil ve ıslah edileceğine inanmak en büyük hatadır.’ Acaba mütehakkimâne bir eda ile Garbın müessesât ve kanunlarını memlekete sokmak isteyen bu Tanzimatçı paşalar, bu ilmî hakikatten gafil miydiler? Biz zannetmiyoruz ki bu zevât bir kavmin ruhunun emirnamelerle, hatt-ı hümayunlarla tebeddül edeceğine kani bulunmuş olsunlar; çünkü hariçten getirdikleri bütün kavânin ve teşkilâtın memlekette aksi tesir husûlünden başka bir netice vermediğini bizzat görmüşlerdir... Bu adamlar arkalarını ecnebilere bilhassa Fransızlara dayamışlar, adeta onların bir icra vasıtası gibi memleketin kanun ve müesseselerini altüst edip duruyorlar... İşte 1867’de Girit Hristiyanlarının ayaklanması üzerine oraya şöyle bir lâyiha gönderilmişti: Her nevi devlet hizmetlerinde Hristiyanlar kullanılmalı, mektepler tanzim ve tevsi’ edilerek Müslüman ve Hristiyan çocuklar karıştırılmalı, Fransızların medenî kanunu olan Kodvisil terceme edilerek muhtelit mahkemelerde o kanuna tevfikân rü’yet edilmeli, İslâm -Hristiyan bilcümle tebaanın işleri - din ve mezhepten başka- mevât ve hususatta yekdiğerine mezc edilmeli... İşte o sıralarda idi ki Fransa hükümeti ıslahat ve Tanzimat meselesine açıktan açığa ve doğrudan müdahaleyi muvafık görmüş ve ahvâl-i dâhiliyeye müteallik Babîâlî’ye 16 bendden mürekkep bir notayı Kanunusâni 1867’de vermiştir. Fransa hükümeti burada hiçbir nikâba lüzum görmeden açıktan açığa istediklerini der-

meyan ediyordu: Hıristiyanların muhtelif memuriyetlere kabulünü, Hıristiyanların da kabul edilecekleri tâli mektepler tesisini, Hıristiyanların şehâdetlerinin kat'i ve umumî surette kabulünü, ecnebilerin tasarruf ve haklarından serbestçe müstefid olmalarını, evkâf usulünün ıslahını ve kâffe-i emlâk ve arazinin mülke tahvilini, vesair dâhili işlere ve müteallık birçok ıslahat ve tebeddülâtın icrasını istiyor, bilhassa maarif ve terbiye meselesine her şeyden ziyade ehemmiyet veriyordu. Çünkü tedris ve terbiyede bir inkılâb husule gelmedikçe memleketin garplılaşmasına imkân yoktu. Millî terbiye ve tedrisatta İslâm hâkim oldukça ittihâd-ı anâsır (Hıristiyanların birliği) kabil değildi... Fransızların notası sonucunda Fransızca tedrisat yapacak olan, öğrencilerinin yarısı gayr-i müslim, yarısı Müslüman olan Sultanî Mektebi 1 Eylül 1868'de açıldı.”¹⁰

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde hiç kimse Batı'yı taklit etmek gibi bir düşünceyi açıkça ifade etmese de, modernleşme taklit midir sorusu akla gelebilir, kaynağı ve referansları düşünüldüğünde taklit olarak algılamak mümkündür.¹¹

Modernleşme, bugün bile tarihi tecrübeye rağmen üzerinde ittifak sağlanan bir konu değil; o gün de idarecilerden veya ilim dünyasından düşünce birliği beklemek boşa ümitlenmek olurdu. Bugün de modernleşmemiz gerektiğini savunanlar olduğu gibi, kendi modernleşmemizi kurgulamamız gerektiğini ifade edenlerin yanında, modernleşmeyi gereksiz olarak görenleri de unutmamak lâzım. Modern dünyada olup bitenler karşısında İslâm

¹⁰ Eşref Edib, "Avrupalılar Osmanlı Devletinin Temellerini Nasıl Çöktürdüler" Sebilürreşad, C.IV, İst., 1948, Kardeşler Bas., S.88, s.206-208.

¹¹ Peyami Safa, Türk İnkılabına Bakışlar, Ötüken Neşr., İst., 1997, s. 101.

dünyası, XIX. yüzyılda modern dünyadaki gelişmeleri ne teslimiyetçi bir tavırla kabul etmiş, ne de kapılarını tamamen kapatarak sosyo-kültürel yapısı gereği kendi kültür dokusuna dayalı bir formül geliştirerek kendi yapısına uygun çalışmaları modernliğini üretmiştir.¹² Burada vurgulanmak istenen Osmanlının kendi modernleşmesini üretmesiyse, bu referans olarak mümkün değildir. Zira modernleşme sürecinin ürünü olarak akılcılık,¹³ pozitivizm,¹⁴ milliyetçilik son olarak da zamanımızda küreselleşme temelde dinî referanslarla uzlaşan değil, çatışan bir konumdaydı.

Modernite kendi değerler dünyasını getirirken diğer bütün değerlerle derin bir hesaplaşmaya girer. Dönüştürdüklerini kendine benzetmeye çalışır, dönüştürmediklerini ise inkâr eder. Müslüman tefekkürü moderniteye duyduğu aşağılık kompleksi sebebiyle geleceksel olanın alanını geçmişle sınırlar ve dinî olanı buraya dahil etmek ister.¹⁵ Modernleşme konusunda Fuat Köprülü 2 Mart 1329/1913 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde şöyle yazar:

“Bir memleketin icâbâtı, An’anâtı nazar-i itibare alınmayarak yapılan yenilikler, eski mevcutları büsbütün

¹² Ali Bardakoğlu, “Modern Hayat ve Din”, Diyanet Aylık Dergi, Mart 2007, S. 195, s. 3.

¹³ Batı Aydınlanma düşüncesi akli her türden otoriteye karşı koymanın bir aracı olarak görmüştür. (Kenan Gürsoy, “Aydın Kimliği Üzerine”, Diyanet Aylık Dergi, Mart 2009, S. 219, s.18.)

¹⁴ Pozitivizmin üç evresi var: İnsanlığın gerçekliği ön yargılarla izah ettiği Teolojik Evre. İkincisi: İnsanlığın gerçekliği makul olarak yorumlamaya çalıştığı ancak tasavvurlarının hakikati karşılayamadığı Metafizik Evre. Sonuncusu: Dogmatik varsayımların gerçek bilgilerle yer değiştirdiği Pozitif Evre. Pozitivizme göre dinin adı “İnsanlık dinidir, insanlık yegâne gerçektir; insan Tanrı yerine ikame edilmeye çalışılır. (Adnan Aslan, Pozitivist Din Anlayışının Çıkmazları, Diyanet Aylık Dergi, Temmuz 2007, S.,199, s. 10.)

¹⁵ Mehmet Erdoğan, “Din Gelenek ve Modernite”, Diyanet Aylık Dergi, Şubat 2008, S. , s. 30.

ihlâlden başka bir işe yaramaz.” Aynı gün Samet Ağaoğlu da “Tanzimatçılığın İflâsı” adlı yazıda Tanzimat’ta yapılanların adem-i muvaffakiyete mahkum olduğunu yazıyordu.¹⁶ Yapılanlar kimseyi memnun etmiyordu; Tanzimat’ın savunucusu devlet adamları da hükümet mekanizmasında esaslı değişiklikler yapamadılar, mevcut müesseselere dokunamadılar. Mütereddî ve plansız, tezatlarla dolu bazı sathî ıslahatı başarabildiler. Aynen ibkâ ettikleri Şer’iye mahkemelerinin yanına nizamî mahkemeler açtılar. Bir taraftan fıkıh anlamına müstenîd bir mecelle vücuda getirirken bir cihetten, Avrupa kanunları esaslarına uygun, askerliğe, cezaya ve ticarete ait kanunlar tanzim ettiler.¹⁷

XIX. yüzyıldaki modernleşme çabaları genel hatlarıyla üç yönde gelişmekteydi;

Anayasal hükümetin oluşması, yönetime ağırlığını koyan entelektüel bürokrat kesimin ortaya çıkması, kadınların eğitilmesi.¹⁸ Tanzimat’ın amacını Fransız sefirlerinden Angelhard kısaca şöyle özetler:

“Tanzimat’tan maksad-ı umûmî, İslâm hey’et-i ictimaiyyesini asırlarca zamandan beri manen ve siyaseten ayrı yaşamış olduğu Hristiyan hey’et-i ictimaiyyesine yaklaştırmaktır. ¹⁹

Osmanlı’da Batılılaşma Avrupa karşısında geriye düşmenin sonucu olarak görülse de kendi iç dinamiklerinin harekete geçirdiği ve tabandan tavana bir gelişme veya aksiyon değil, “Tepeden inmedir”²⁰, bu ıslahatlarla o

¹⁶ Safa, a.g.e., s. 42.

¹⁷ Maarif, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İst., 1940, s. 446.

¹⁸ Taşkiran, a.g.t., s. 7.

¹⁹ Edib, a.g.m., s. 73.

²⁰ “Osmanlı devleti merkezîyetçi bir devlettir, bu coğrafyanın bir emridir. Bu coğrafyada ya merkezîyetçi bir devlet olursunuz ya da varlığını tartışmalı hale getirirsiniz. Merkezîyetçilik ise, etkin bir kamu yönetimini ve kaynakların etkin kullanımını imkânsız hale getirir.

güne kadar halkın dînî inancı üzerinde etkin olan ulemanın rolü Batıcı lâik aydınların eline geçmiştir; onlar da dînî, ilerlemenin önünde bir engel görerek işe başlamışlardır.”²¹ Islahat bizim istediğimiz kendimize özgü bir pratik değildir, tam tersine kimliğimizi değiştirmeyi esas alan bir yabancılaşma olayıdır.²² Tahsin Görgün modernleşmeyi şöyle bir örnekle anlatır: Bir vücut düşünün ki, beyin bazı aksaklıklar gösteren tabiî kalbini değiştiriyor. Bu değiştirmenin neticesinde yeni “kalp” ile diğer organlar arasında bir dizi uyumsuzluklar ortaya çıkıyor, bunun üzerine beyin, uyumsuzluk kaynağının diğer organlarda olduğunu düşünerek, bu organların büyük kısmını, kalbe uygun bir şekilde değiştiriyor. Ancak bütün bu değişiklikler, kalp ile diğer organlar arasında olması gereken uyumu sağlayamadığı gibi, kalp vücudun asıl bünyesini oluşturan diğer hücrelerle gerekli alakayı da kuramıyor, yeni organlara ayak uyduramayan hücrelerin değişmesi ve dönüşmesi gerektiğini düşünen beyin, hücrelerin hepsinin kalbe ve diğer organlara uymamasını onların anladığı dilin, kalbin ve diğer organların kullandığı dil olmadığına bağlayarak, bu dilin değişmesini sağlama gayretine girişiyor. Bu gayret esnasında beyin de kendi kendini, kalp ve diğer yeni organların dilini gerektirdiği yönde değiştiriyor. Hücreler bildikleri dilden daha başka bir dil öğrenmeye zorlanıyor, yeni dili öğrenenler, bu dilin sunî kalbe ve

Hantal ve işlevsiz bir bürokrasi yaratır, çürümeyi ve yozlaşmayı kaçınılmaz kılar.” (Mümtaz’er Türköne, Türk Modernleşmesi, Lotus Yay.,Ank., 2006, s. 18.)

²¹ Hüseyin Subhi Erdem, “Modernite Karşısında Osmanlı”, Yeni Türkiye, Yıl:6 S.33, 701 Osmanlı III, Mayıs-Haziran 2000, Düşünce ve Bilim Yay., Ank. s. 163.

²² Kadir Canatan, Bir Değişim süreci Olarak Modernleşme, İnsan Yay., İst., 1995, s.9.

vücuda ithal edilen sunî parçalara tekabül etmesi dolayısıyla tabii çevreye yabancılaştıkları için, gerçeklikle alâkasını koparıyorlar. Diğer taraftan sunî parçalar da sabit olmadıkları, yani bizzat organizma tarafından beslenmediklerinden, yeni gelen organların ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli yeniliyorlar. Bunu neticesinde yeni tabii bir dil ortaya çıkmadığı gibi, yeni dili öğrenenler eski dili de unutmuş olarak, birbirleriyle iletişim imkânını yitiriyorlar. Sunî parçalar arasındaki ilişki, dilsiz bir şekilde sürerken, diğer hücrelerin büyük kısmı, kendi kodlarını eksik de olsa kullanmaya devam ediyorlar ancak kelimeler tek anlamlı olmaktan çıktığı için, her kafadan bir ses, her sestem birçok anlam çıkmaya başlıyor. Kodun (dil referansları) değiştiğini önceleri fark etmeyen hücreler, yeni kodu eskisi gibi algılayıp anlamaya devam ediyorlar. Ancak zaman içinde bazı şeylerin değişmiş olduğunu fark edince, önce kendilerini beyin ve diğer organların tesiri dışında tutmaya çalışıyorlar; bunun çözüm olmadığını fark ettikten sonra ise; kendileri beyin de dahil olmak üzere, kalp, ciğerler vb. diğer organları oluşturmaya başlıyorlar.²³

Batı'dan değer olarak aldıklarımızın bünyemize ne kadar gerekli ve ne kadar faydalı olduğu çoğu kez hiç düşünülmemiştir; Modernleşme çabalarımızın sonucunda Batı'dan esen rüzgârlara her zaman kapımız açık olmuştur. Bu yüzden Batı ve İslâm Kültürünün değerlerinin teorik-pratik açıdan tahlile ihtiyacı vardır.

Yenilikçilerin Modernleşme Anlayışı

Tanzimat'ta mevzubahis olan değişim alanlarının tamamı devlet tarafından oluşturulan alanlardı.²⁴ Tanzimat'la başlayan, Cumhuriyetle devam eden Batılılaşma

²³ Görgün, a.g.m, s.37, 38.

²⁴ Taşkiran, a.g., s. 8.

sürecinde -Cumhuriyet sonrası dönem de dahil olmak üzere- devlet erkini kullanan bürokratik kesim, çalışmalarını genellikle taban desteği olmadan sürdürme gayreti içinde olmuştur. Temelde yeniliklere karşı çıkacak bir kesim mutlaka olabilirdi ancak, toplumun geneli dışlanarak, o toplumun iyiliği adına yapılacak çalışmaların ve sarf edilecek gayretlerin sonuca ulaşması mümkün değildir. Böyle bir süreçte, çoğunluğu teşkil eden kesim, gericilikle itham edildi ve dışlandılar.

Modernleşme askerî hayattan ekonomik hayata, siyasetten tarih ve sanata, hemen hemen bütün alanlarda etkisini her an hissetmek zorunda kaldığımız bir olgudur. Yüzümüzü Batı'ya döndüğümüz günden bu yana çeşitli kavramlarla ifade edilen bu durumun temelde değişmeyen esprisi, kurtuluşumuzun Batı'yı taklit etmekle, Batı'dan yararlanmakla, Batı'ya açılmakla mümkün olabileceği düşüncesidir. Oysa madalyonun diğer tarafını çevirince kalkınmak, çağdaş medeniyet seviyesine ulaşmak gibi masumane bir görüntü yerine, Avrupalılaşmak, Batılılaşmak gibi tarihî bir dünya görüşünün tezahürlerini görmemek mümkün değil.²⁵ Batı'dan ne alacağımızı, nasıl alacağımızı neden alacağımızı bilmeden yazılan örneklerden birisini aktarmak istiyoruz.

Ahmet Ağaoğlu Batı ve medeniyet kavramları ile ilgili zamanında yaşanan karamsarlığı “Üç Medeniyet” adlı kitabında şöyle anlatır: “Zaten medeniyet bölünmez olduğundan, onu tam almak istemeyenler ona çarpıyor, çöküyorlar. Yüzyıldan beri çabalayıp müspet sonuca varamadığımızın hep sebebi budur... Her şeyden önce samimi olmalıyız; Batı medeniyetinin bütünlük ve galebesini kabul ve itiraf ediyor muyuz? Ediyorsak, o galebeyi yalnız

²⁵ Kuran, a.g.e.,arka kapak.

ilim ve fenne ve hatta bazı siyasî ve ictimâî teşkilâta bağlamamalıyız. Batı hayatı tamamıyla bizim hayatımızın bütününe galebe çalmıştır; dolayısıyla kurtulmak, yaşamak ve varlığımızı devam ettirmek istiyorsak, hayatımızın bütünüyle -yalnız elbiselerimiz değil- kafamız kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız; bunun dışında kurtuluş yoktur.”²⁶ Osmanlı aydını Batı’yı hep değerler üzerinden anlamaya ve kabul etmeye çalıştı; oysa Batı yöntemler üzerinde durdu ve yenilik adına ne yaptıysa Osmanlı, Batı’yı memnun edemedi, kurtuluş için çabalamar da devleti parçalanmaktan kurtaramamıştır.

Abdullah Cevdet’in²⁷ “Pek Uyanık Bir Uyku” adlı makalesinden kadının durumunu düzeltici tedbirler olarak ifade edilen cümlelerden alınan maddeler nasıl bir zihinsel savrulma yaşadığımızı da göstermektedir: “Padişah tek eşli olacak, cariye kullanmaya hakkı olmayacak, binicilik, yüzme ve güreş kadınlar için dahî teşvik edilecek, kadınlar diledikleri tarz ve biçimde giyinebilecekler, kızlar tahsilleri ve bekârlıkları süresince asla tesettür etmeyecekler, yaşlı ve âlim erkeklerle görüşüp kamu yaşamına katılacaklar ve görücülük kaldırılacaktır.”²⁸

Aradan uzun zaman geçmesine rağmen bugün bile kabullenmekte zorlanılacak tekliflerin, o zamanda sunulması, her şeye rağmen parçalanmaktan kurtarılamayan Osmanlı Devletinin, bu sürece nasıl itildiğini, topraklardan önce zihinlerin parçalandığının, cephede kaybetme sürecinin aslında gönüllerde değerlerin kaybından sonra başladığının oldukça bariz bir ifadesidir.

²⁶ Ahmet Ağaoğlu, Üç Medeniyet, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İst., 1972, s. 13.

²⁷ İctihad Gazetesi, 21 Şubat 1328, No: 55.

²⁸ Danyal Köker, Türkiye’de Kadın Eğitimi ve Siyaset, Yüksek Öğrenim Kurumlarında Kadının Durumu Üzerine Bir İnceleme, Ank. Üniv., Sos.Bil. Enst.,Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1988, s. 62.

Osmanlı toplumunun kadim geleneği ile modernleşme öyle bir kavşakta kesiştiler ki, idare edenler ve toplum her ikisinden de vazgeçme ihtimali olmayan bir yere itilmişti. Artık karşı mevzilerde Batı ve onun temsilcileri değil, toplumun farklı katmanlarında öne çıkanlar yer tutuyordu. Bunlar, modernleşerek devleti geri kalmaktan kurtarma düşüncesinde olanlar ile kendimize, mazimize ve değerlerimize yabancılaşmadan bu badireden kurtulup devletin de böylece parçalanmaktan kurtulacağı düşüncesinde olanlardı. Osmanlının geri kalmasının nedenleri çok çeşitli idi. Fakat en temel nedeni Osmanlının Batı'da olan gelişmelere bigâne kalması, doğrusu bu gelişmeleri izlemek ve ilgilenmek durumunda kalmayışı idi. Düne kadar galip geldiği savaşlarda onur kırıcı mağlubiyetlerin alınması, ağır darbeler altında ezilmek de Osmanlıyı Batı'yı taklit ederse kurtulabileceği gibi bir sonuca itmişti.²⁹ Bu süreçte taklit belki de mecburiyetin sonucuydu, zira hazırlık yapılmadan yakalanılan bir süreçti; Osmanlının Arap ve Acem medeniyeti ile ilişkisini kesip Batılılaşması gerektiğini ancak bunu yapabilecek objektif ve sübjektif şartları oluşturamadığı düşünülüyor ve "Tanzimat'ın böyle bir değişikliği yapabilmesi için, memleket içinde Bacon, Luther, Descartes, Rousseau... gibi mütefekkirlerin yetişmiş olmaları yahut bunların eserlerinin lisanımıza nakil ve tercüme edilerek taammüm etmeleri lâzımdı... Fakat bizzat Tanzimat ricalinin büyük bir ekseriyeti bu fikir cereyanlarını kavramış olmadıkları gibi, memleket içinde bu fikirlerle beslenmiş bir mütefekkir zümre de mevcuttu"³⁰ şeklinde ifade ediliyordu. Kendi değerlerini referans alan ve süreçte ivme kazandıracak bir unsur olarak ele

²⁹ Aydın Sayılı, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", Belleten, C.I, S.2, Mayıs 1985, s. 309.

³⁰ Maarif, a.g.e., s. 445.

alınacağı değil, Batı'da ne varsa alınsın -bünye kabul eder mi etmez mi çok fazla kaygı taşımadan- düşüncesi Batılılaşmanın bir yenilik hareketi değil de, dönüştürme hareketi olarak algılandığını ifade etmektedir.

Modernleşmenin Gerekli Olup Olmadığı

Modernleşmenin kaçınılmaz olup olmadığı tartışmaları süregelse de, modernleşmenin dışında kalabilen bir toplumu gözlemlemek oldukça güçtür. Modern olan güçlü olarak değerlendirildiğinde modernleşme bir dayatmayı da kavram olarak içinde bulundurur. Toplumlar bu süreçte ya modernleşiyorlar ya da modernleşmek zorunda bırakılıyorlar.³¹ Bu Osmanlı açısından bakıldığı zaman, geldiği âlemlerle yöneldiği dünya arasındaki maksatın açıklığı ve kapatma çabalarındaki zorluğun da ifadesidir.

Yenilikçiler, kavramların masum olmadığını, medeniyetin Batı üstünlüğünün objektif bir ifadesi değil, ırkçılığın ve gururun ifadesi olduğunu anlayamadılar. Batı medeniyeti tarihi bu kibrin gölgesinde yazılmıştır. Doğu bu tarihin dışındadır. Kipling'in³² dediği gibi "Doğu doğudur, Batı ise batı; ikisi birleşemezler asla!" Doğu'ya Doğu olmak dışında bir çare kalmamaktadır.³³

Modernleşme yanlısı gönüllü bir kısım idareciler olmuş olsa da, Osmanlı'yı bu değişim sürecine iten kendi içinden kaynaklanan problemler de olmuştur. Bulgaristan'ın kurulması, Doğu Rumeli ile birleşmesi, Makedonya'da sonu gelmez karışıklıklar, Rum çetelerinin faaliyetleri, Girit ayaklanması, Sisam adasındaki kaynaşmalar,

³¹ Canatan, a.g.e., s. 39.

³² Joseph Rudyard Kipling, (1865-1936) Bombay doğumlu İngiliz şair ve kısa hikaye yazarı, romancıdır. 1865-1936 yılları arasında yaşamış, 1907'de Nobel Edebiyat ödülünü almıştır. www.egs.edu, www.ykykultur.com.tr

³³ Türköne, a.g.e., s. 25.

Ermenilerin bağımsız vatan rüyaları, Asya'da Kürt ve Avrupa'da tek dayanağı olan Arnavutların anarşi içine düşmeleri, Arap milliyetçiliğinin artık dinî olmaktan çıkıp siyasî bir nitelik kazanması, bütün bunlar geniş memleketlerde bulunan ve 15 milyon nüfusu olan, fakat ne ırk, ne din, ne dil, ne iktisadî hayat, ne de kültür birliği içinde olan Osmanlı devletinin hakikaten çöküşünü ifade ediyordu. Bununla beraber eskinin bir daha geri gelmeyecek şekilde kaybolduğu ve "istenmeksizin" kabul edilen yeninin işe yaramadığının sabit olduğu bir imparatorluğun, tedricî bir şekilde çöküşünden ahalisi arasında kimse şikayetçi değilmiş gibi görünüyordu. Hıristiyan ahali tamamıyla millî ülküleri için yaşıyor, kilise ve okulları için çalışmakla kendilerine bir meşgale buluyorlardı. XIX. yüzyılda aydınlarımız modernizmin tekliflerine kendi medeniyetleri adına karşı koyabilecek güçte değildir. Bu sıkıntılara rağmen hatt-ı humayûnlar, ferman ve iradeler Osmanlı'da mahallî siyaset vücuda getirememişti.³⁴

Tanzimat'ın bir ihtiyaç olup olmadığı tartışmaları hem uygulama döneminde, hem yaklaşık yüz yıl sonra hem de günümüzde devam ederken, sonuçları kazandırdıkları/kaybettirdikleri üzerinde de fikir ayrılıkları sürmektedir. Bu konuda örnek olması için aşağıdaki cümleleri aktarıyoruz.

"Tanzimat diye devletin bünyesinde yapılan bütün ameliyeler, ıslahat namı altında memlekete sokulan bütün nizamât ve müesseseler tetkik edilsin, husûle getirilmiş oldukları ictimâî ve siyasî neticeler nazarı itibara alınsın; görülecektir ki maddî manevî tahribattan başka hiçbir salâh eseri görülmemiştir. Tanzimat'tan esas maksat olan Hıristiyan hey'et-i ictimâîyesine yaklaştıkça dev-

³⁴ Yorgo, Osmanlı Tarihi C.V, Çev. B. Sıtkı Baykal, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik Yay. Ank., 1948, s.624.

letin hey'et-i ictimâiyesi bozulmuş, her şey kıymet-i asliyesini kaybederek, umumî sükût baş göstermiş, nekbet ve felâket alabildiğine artıp durmuştur. Zira ıslahat perdesine bürünen tahripçiler, hücumlarını hey'et-i ictimâiyenin en mühim noktasına, devlet ve milletin temelini teşkil eden dinî kavânîn ve müessesâta çevirmişlerdi.”³⁵ Eşref Edip, şu ifadeleri de Ali Fuat Bey'den aktarır: “Devletlerce ıslahat namı adı altında muhtelif devirlerde vukû bulan teklifler ve tazyikler, hep Hristiyanların hukuk ve imtiyazların tevsî-i maksadına müstenid olup ecnebilerin türlü türlü renklerle boyanmış resmî kitaplarında, türlü türlü namlarla intişar etmiş eserlerinde bir Avrupa meselesi şeklinde tasvir eyledikleri ıslahat meselesi, hakikatte Müslümanlık ve Hristiyanlık meselesinden ibarettir.”³⁶ Tanzimat'taki ıslahatın temelinde kültür değişikliği bulmak da mümkündür. 1839-1876 zaman diliminin temeli batı taklitçiliğidir. Osmanlı aydınları Batı'ya hayranlık duyuyorlar, kendileri ile onların aydınlarını kıyaslıyor, onları daha üstün buluyorlardı.³⁷ Islahat devirleri ise yapılaş gayesine göre şöyle tasnif edilir.

Birinci dönem 1255-1283 (1839-1867): Hristiyanlara hukuk temini, İkinci dönem 1283-1292 (1867-1875): Hristiyanların refahı, Üçüncü dönem 1292-1294 (1875-1878), Dördüncü dönem 1294-1312 (1878-1894), Beşinci dönem 1312-1320 (1894-1902), Altıncı dönem 1320-1324 (1902-1906)'ler Hristiyanlar için siyasî mevcudiyet tesisi gaye edinilmiştir.³⁸

Batılılaşmanın hem uygulama safhası hem de sonuçları ile ilgili olarak Arnold Toynbe'nin şu tesbiti önem-

³⁵ Edip, a.g.m., s. 73.

³⁶ Edip, a.g.m., s. 106.

³⁷ Kuran, a.g.e., s. 23.

³⁸ Edip, a.g.m., s. 107.

li ve ufuk açıcıdır: “Türklerin bu eski Batılılaşma hareketleri konusunda tarihin verdiği hüküm ‘her defasında yetersiz ölçülerle yetinildiği ve çok geç kalındığı’ şeklindedir... Bu asgarî dozdaki Batılılaşma politikası başarısız kalmaya mahkumdu ve nitekim başarısızlığa uğradı... Bunun sebebi ise şuydu: Bir uygarlık, bir hayat tarzı onu oluşturan tüm öğeleriyle bir bütündür. Eski Türk ıslahatçıları ise bu gerçekten habersizdiler.”³⁹ Batılılaşmanın neyi kapsadığı da aslında üzerinde durulması gereken bir konu Toynbe’nin anlatımıyla. Bir kere Batılılaşmanın en önemli unsuru “Siyasî Batılılaşma”dır. Bu endüstriyel alanda Batılılaşmadan daha zordur. Zira siyasetin ilgilendirmediği alan yoktur ve siyaseti yöneten aslında ülkenin tüm kurumlarını yönetir. Bu, devlet anlayışımızı, idarî mekanizmamızı Batı’ya uydurmamız Batı’yı örnek almamız demektir. Aslında diğer Batılılaşma teşebbüslerimizden çok önce başlamıştır siyasî batılılaşmamız. Gülhane Hatt-ı Humâyunu 1839 ile Mustafa Reşit Paşa Avrupa’da nüfuzlu devlet adamları ile kurduğu temaslar sonucunda Avrupa’nın üstünlüğünün sırrını, anahtarını “medeniyet” sözcüğü ile özetlemek kanısına varmıştı; bunu da “terbiye-i nâs ve icraat-ı nizâmât” olarak ifade ediyordu. Mustafa Reşit Paşa Osmanlı Devleti’nin vereceği kararın veya seçeceği temel ilkenin Batı uygarlığı çevresine girmek, Batı memleketleri ailesinin bir uzvu haline gelmek, Avrupa görüşünü, hayat felsefesini benimsemek olduğu sonucuna varmıştır.⁴⁰ Mustafa Reşit Paşa siyasî ve sanayi açısından Batılılaşmayı öncelerken kültürel alandaki gelişmelerin bundan soyutlanamayacağını unutmuş mudur? Bunu net olarak görmek mümkün de-

³⁹ Sayılı, a.g.m., s. 311.

⁴⁰ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Humayunu’nda Batının Etkisi, Belleten, Türk Tarih Kurumu Yay., C.XXVIII, 1964, s. 592, 593.

ğil ama toplum hayatı bir bütün olarak yaşar ve toplumla ilgili her gelişme, sadece o gelişmenin olduğu alanı değil, bütün alanları ilgilendirir.

Gerek Tanzimat gerekse Islahat kendi bünyemizin ihtiyacından ve kendi dinamiklerimizin harekete geçirilmesiyle ortaya çıkan bir yenileşme/modernleşme hareketi değil Batı'nın yüzyıllardır arayıp da ancak yakalayabildiği fırsat sonucunda Osmanlıya dayatmasından başka bir şey değildir. Gelişmeye ve yeniliğe ihtiyacımız elbette vardı: Ama bu bizden, bizim için ve bize göre olmalıydı. Batılılaşma aslında halk tarafından da bir ihtiyaç olarak görülmüyordu.

Fatma Aliye Hanım bunu şu ifadelerle dile getirir. “Şimdi bizde Fransızca bilen hanımların bulunduğu bir gerçek. Ancak onların birçoğu, özel öğretmenler aracılığıyla sırf alafranga usulde eğitim görmüş, Fransızca'yı da bilgisini arttırmak için değil, tam alafranga olmak amacıyla öğrenmişlerdir. Bu gibiler dinin hükümlerinden habersiz oldukları gibi millî geleneklerini de terk etmiş halde; tamamıyla alafranga yaşamaktadır.”⁴¹

Eğitime Etkileri

Osmanlı'nın son döneminde medreselerin içe kapanması, toplumsal ve siyasî hayatın çeşitli alanlarında kutsalın yedeklenerek iktidar mücadelelerinin sürdürülmesi, dinî kurumların zayıflığı, yobazlık, Batı'nın yaşadığı gibi dinî ve lâik alan ekseninde anlaşılacak ve çözümlenecek konular değildir. Bu çöken bir imparatorluğun dinî alanda yaşadığı inkıraz ve inhitâtın ortaya çıkan tezahürleridir.⁴²

⁴¹ Fatma Aliye, Osmanlı'da Kadın, Ekim Yay., İst., 2009, s.11.

⁴² Naci Bostancı, “Aydınlar ve Din İlişkisinin Tarihi Seyri Üzerine” Diyanet Aylık Dergi, Mart 2009, S. 219, s. 12.

Modernleşme özellikle tarihî süreçte, geleneksel olanın modern olana bakarak kendini ona uyarlama çabalarının adıdır. Tanzimat'la başladığı kabul edilen modernleşme sürecinde geleneksel kurumlar ve değerler fonksiyonlarını yitirirken, ulema sınıfının bundan etkilenmesi ve değer kaybına uğraması⁴³ ulemanın talebi değil, hem ilmiye sınıfı hem de ve medresenin sürekli geri planda bırakılma çabalarının sonucudur. Osmanlı İslâm tasavvurunun klasik manzarasını değiştiren modernleşme tecrübesi, hayatın muvazenesini de sekteye uğratar, yenilik arzuları hayata hâkim olur; bu süreçte geleneği korumak isteyenlerin sığındıkları en önemli liman dindir; din modernleşmenin önündeki büyük engellerdendir ve bu dönemde dinî eğitimin yapıldığı en önemli kurum da medresedir.

Modernleşme döneminden önce yaygın eğitim kurumu olarak Medreselere değinmek gerekirse: Medreseler Selçuklu ilim ve irfan müessesesi olmasına rağmen tarihi süreçte Selçuklunun devamı olarak değerlendirilebilen Osmanlı Devleti için de önemli bir eğitim kurumudur ve devletin ihtiyaçlarının göz önünde tutulduğu bir anlayışla gelişmesini sürdürmüştür.⁴⁴ Medreseler devletin adli ve idari konularda ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmiş şeyhülislâm, kazasker, müftü, müderris, kadı, imam, vazir, vs. yetiştirmiş bir bakıma devletin resmî politikası ve ideolojisinin temsilcileri olarak halk üzerinde etkili olmuşlardır. Devlet de hiyerarşik önemi haiz bu müesseselere her zaman değer vermiş ve onlara müdahaleden de-

⁴³ M. Ali Kirman, "Aydın Kimliği ve Aydın Sorumluluğu" Diyanet Aylık Dergi, Mart 2009, S. 219, s. 16.

⁴⁴ Kenan Yakuboğlu, Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi, Gökkuşbe, İst., 2006, s. 97.

vamlı sakinmiştir.⁴⁵

XIV. yüzyılın başından Fatih dönemine kadar büyük şehirlerden Bursa'da 25, Edirne'de 13, İznik'te 4 olmak üzere 42 medresenin kurulmuş olduğunu, aynı dönemde daha küçük şehirlerde ise 40 medresenin bulunduğu bilinmektedir.⁴⁶

Medreseler tekdüze tarif edilemeyecek fonksiyonel bir yapıdır. Medrese bir öğretim kurumu, yaygın din eğitimi kurumu, din adamı yetiştiren bir kurum, üniversite hatta akademik çalışma anlamında eğitim müesseselerini bünyesinde barındıran bir yapılanmadır. Bunlar çok meşhur olan Fatih, Süleymaniye, Darü'l Hadis, Darü'l Hilâfe, Sahn medreseleri olabildiği gibi, taşrada bir vilayet, bir kasaba veya köyde cami müstemilatında da medrese bulmak mümkündür.

Modernleşme döneminde eğitim alanındaki yenileşme çalışmaları daha çok yeni okullarda olmuş, buna karşılık medreseler daha çok içine kapanarak, bazen da değişikliklerden etkilenerek çalışmalarına devam etmişlerdir.

Osmanlı medreseleri Zadeğânlık sınıfı oluşturmasıyla⁴⁷ kapatılmaya doğru giden sürece ivme kazandırmış, ilmî payelerin babadan-oğula geçtiği ve liyakat değil, sadakat esaslı görevlendirmeler ve ötekileştirilen ve ıslahat çalışmalarına peşinen karşı çıkacağı teziyle kendi kaderine terk edilen kurumun kaçınılmaz sonu kapatılmak olmuştur. Medreselerin kendi iç dinamiklerindeki zafiyet dolayısıyla geriye düşme sürecini Gelibolulu Mus-

⁴⁵Ekmeleddin İhsanoğlu, "Sıbyan Mektepleri", Osmanlı Medeniyeti Tarihi I, Edit: Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Yay., İst., 1999, s. 298.

⁴⁶İhsanoğlu, a.g.e., s. 235.

⁴⁷ Mehmet Bulut, "Tevhid-i Tedrisat ve Diyanet Hizmetleri-I" Diyanet Aylık Dergi, Mayıs 2010, s. 47.

tafa Âli Efendi (1541-1599) “ilme rağbetin azalmasına, mevâlizâdelerin zuhûru ve kısa zamanda yükselmelerine, iltimasla ilmiye yoluna girilmesine, kadılık ve müderrisliğin rüşvetle verilmesine ve alimlerle cahillerin tefrik edilmemesiyle telif eserlerin azalmasına”, Kâtip Çelebi (1609-1657) “medrese tedrisatından aklî ve ri'yâzî ilimlerin çıkarılmasına”⁴⁸, Koçi Bey (ö. 1650) ise 1631’de IV. Murat’a sunduğu Risale’de “cahil ile alim arasında fark gözetilmeden müderrisliklerin para ve hatır gönül yolu ile lâyük olmayanlara verilmesi, başka deyişle mülâzemet yolunun bozulması, mülâzemetlerin çok verilerek sayıca fazla fakat yeteneksiz müderrisliklerin türemesine yol açılması, müderris tayininde para, hatır, gönül, kıdem, ya, soyun, öne çıkarılmasına”⁴⁹ bağlamaktadır. Koçi bey Risale’de şöyle devam eder; “Şeriatın devamı ilimle, ilmin devamı ulema ile dir. Padişahın yüce ataları zamanında ilme ilim adamına saygı ve ikram hiçbir devlette yoktu. Bunun meyvesi olarak nice güzel eserler ortaya çıkmıştır. İntizâm-ı hâl-i ulema, mühimmât-ı din ve devlettir (ulemanın durumunun düzenli olması din ve devletin en önemli işlerindedir). Bu sırada ise durumları çok bozuk, karışık ve perişandır. Eskiden bilginlerin en bilgilisi, en faziletlisi, en dindarı ve yaşlısı Şeyhülislâm tayin edilir ve daha sonra görevden alınmazdı. Onlar da çekinmeden gerçeği söyler, padişahlara güzel öğütler verirlerdi... Eskiden ilim öğrenip Dânişmend olmak isteyen önce ulemadan birine gider, ondan mahreç dersi okur, yeteneği görülünce bir başka müderrise gider, bu şekilde Hariçte, Dâhilde, Sahn’da uzun süre öğrencilik yapar, sırası gelince mülâzım olurdu... Giderek işe hatır karıştı, her şeye

⁴⁸ İhsanoğlu, a.g.e., s. 248.

⁴⁹ Yahya Akyüz, “Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme Çalışmaları,XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 2002, s. 856, 857.

göz yumuldu hak etmeyenlere birçok mevkiler verildi, eski kanun bozuldu. Mülâzemetler satılmaya başlandı. Eskiden ulema Allah'tan korkar ve her söylediklerine uyarlardı. Ben İstanbul'a geldiğimde bir müderris bir yoldan geçse herkes büyük saygı ile ayağa kalkardı. Dışarıda gösterişsiz giyinirlerdi. Makam ve mevki peşinde değillerdi. Hak gözünde saygınlıkları büyüktü. O zamanlar âlim ile cahil bir tutulmazdı. Medreseler ilmî incelikleri ortaya koyanlar içindir. Mülâzemetler satılmazsa, hakkı olanlara verilirse, sayıları çok tutulmazsa, âlim ile cahil bir görülmezse, ilim yolu kısa zamanda düzeler. Ancak aldırış etmemekle âlem elden gider... Gerekli ıslahat yapılır, her iş ehline verilir, haksızlık zulüm, rüşvet kaldırılırsa, Padişahın bu hizmeti, dedelerinin hayırlı işlerinden de üstün ve binlerce cami ve mescid yapmaktan daha evlâdır.”⁵⁰ Verilen bu üç örnek medreselerin kapanma sürecine dahili katkı olarak değerlendirilebilir, ancak bu v.b. sebepler olmasaydı da medreseler kapatılır mıydı sorusuna cevap olabilir düşüncesiyle bir cümle aktarmak istiyoruz. “Medreselerin kapatılması, Türk inkılâbını koruyan, muhafazakâr ve aleyhtar yeni unsurların yetişmesine mani olan mühim bir hadisedir” denilmektedir.⁵¹ Medreselerin daha Tanzimat döneminde işlevsel olmadığını ve artık tarihten silinmesi gerektiğine inananlar da vardı.⁵²

Medreselerle ilgili toplu bir değerlendirme yapmak gerekirse; XVII. yüzyıldan itibaren merkezî otorite zayıflamaya başlamış, siyasî istikrar bozulmaya meyletmiş, derviş ve kahramanlık ruhunu diri tutan fetihler ve zaferler yerini hezimete bırakmaya başlamış, yok olmuş; Avrupa bu dönemde Osmanlı'nın ilk önce fark edemediği,

⁵⁰ A.y.

⁵¹ Refik Ahmet, “On Yıllık Mazimizizin Bilançosu”, Vakıf Gazetesi, 29 B.Teşri 1933, No:5679, İlavesi, s. 26.

⁵² “Maarif”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İst., 1940, s. 458.

sonra da fark etmek istemediği gelişmeleri, Rönesans'ı yaşamış, bütün bu olumsuz gelişmeler iktisadî ve sosyal çözülmeyi de beraberinde getirmiştir. Sonucunda bundan ilim adamları da medrese de olumsuz etkilenmiştir. İlimi teşvik eden ve ilim arayan anlayış gitmiş, yerine idare kendi, ilim adamları da maişet derdine düşmüştür.

Tanzimat'ta eğitimle ilgili sürece devam edecek olursak, devlet kendi teşkilâtlandığı yeni mektepler yoluyla imparatorluğun idarî teşkilâtında hizmet verecek memurları yetiştirmeyi birinci plânda hedeflemekteydi. Bu amaçla kurulan ve klasik dönemde devletin resmî politikasını halka yayma vazifesini icra eden medreselerin yerine geçmeye başlayan yeni mekteplerin fonksiyonları, özde medreselerden daha farklı bir mahiyette değildi.⁵³ II. Mahmut döneminde başlayan ve Tanzimat dönemi sonlarına kadar devam eden Osmanlı eğitim reformu veya eğitimde ıslahat çalışmalarının ana karakterini, geleneksel eğitimi elinde bulunduran medrese ve ulemanın tekeline kırmak oluşturuyordu. Bunun için önemli iki yol izlediler; birincisi medrese ve Sıbyan mektepleri dışında yeni eğitim kurumları açtılar, Tanzimat'ın ihtiyaç duyduğu memurlar bu okullardan yetiştirildi. İkincisi ise Sıbyan mekteplerinin ıslah çalışmalarıydı. Devlet böylece ulemanın elindeki iki alanı kontrol altına almış olacaktı. Medreselere karşı takınılan tavır Sıbyan mekteplerine karşı takınılmadı, çünkü uzun süren ıslah çalışmalarına rağmen başarılı sonuç alınamaması sebebiyle rüştiyelerin alt yapısını oluşturan bu okulların, o dönemde yerine yenilerinin açılması imkânsızdı. İbtidâiler -ki bunlar numune mektepler olarak adlandırıldı- açılınca Sıbyan mektepleri de geriye düşmüş oldu.

⁵³ İhsanoğlu, a.g.e., s. 300.

Sıbyan mektepleri ile ilgili çalışmaların başarısızlıkla sonuçlanmasının sebebi de aslında Tanzimatçıların diğer alanlarda yaptıkları değişikliklerin rahatça uygulamaya konulması ve mutaassıp çevreden gelebilecek tepkilerin hesap edilmemesinden kaynaklanmaktaydı. Her defasında yayımlanan nizamnâmelerdeki hedeflere varmada uğranılan başarısızlığa rağmen “usûl-ü cedîd”le eğitim yapacak Rüştiyelere öğrenci, Sıbyan mekteplerinden yetişeceği için bu çalışmalara ısrarla devam edildi.

Gayr-i müslim cemaatlerin bütün imtiyazlarını, bilhassa Islahat fermanı ile her devirden fazla tanıyan Tanzimat, bu cemaatlerin maarif sahasında ilerlemelerini adeta kolaylaştırdı.⁵⁴

Osmanlı coğrafyası, özellikle Anadolu, tarihin hiçbir döneminde doymuş, refaha ermiş bir toplum barındırmadı. Belki de Osmanlının yönünü hep Batı’ya çevirerek Doğu’yu kaderine terk etmesi de bundandır. Bu coğrafyada rahat etmenin asgarî iki şartı vardır: Güçlü devlet ve güçlü ordu.⁵⁵ Tanzimatçıların, ıslahatçıların ya da yenilik taraftarlarının, yenileşme hareketini Mühendishane-i Bahr-i Humayûn’dan başlatmaları⁵⁶ toplumsal tepkinin hafifletilmesi kadar, tarihî zihin altyapısından gelen bu düşünce de olabilir. Bu topraklar zayıflığı hiçbir zaman kabul etmemiştir. Osmanlı, enerjisini tarihi boyunca orduyu ve savaşları finanse etmek için çabalamış, çoğu zaman eğitim ikinci plâna itilmiş, son döneme gelinceye kadar eğitim ve öğretim vakıfların desteği ile yürü-

⁵⁴ Maarif, a.g.e., s. 446.

⁵⁵ Türköne, a.g.e., s. 17.

⁵⁶ Mühendishane-i Bahr-i Humâyun’dan önce 1734’de askeri okul Hendesehane açılır, ancak kısa süre sonra kapanır. (Yahya Akyüz, “Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme Çalışmaları, XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 2002, s. 857.)

tülmüştür.

Osmanlılarda eğitim ve öğretim alanındaki ilk ıslahat girişiminin, II. Mahmut tarafından ilân edilen 1824 tarihli fermanla başladığı kabul edilir.⁵⁷ Bu aslında medresenin işe yaramadığının ve sistemin artık yeni bir eğitim kurumuyla birlikte yeni bir insan tipine de ihtiyaç duyduğunun ilk ilânıydı. Şartların zorlamasıyla ortaya çıkan bu durum aslında Cumhuriyete kadar devam edecek bir ikilemin de önünü açıyordu. Osmanlı Devleti ne eskiyi (medreseyi) kapatıp yoluna devam edebiliyor ne de yeninin (mektebin) neler getireceğini kestirip tek başına yeniyiyle yoluna devam etme cesareti gösterebiliyordu. Buna rağmen de yeni okullar açılmaya başlanmış; 1793'te Mühendishâne-i Bahr-i Humâyûn, 1827'de Tıbbiye, 1834'de Mekteb-i Harbiye açıldı. Bu yeni sisteme göre açılan okullarda müfredat ve öğretmen ihtiyacı da Batı'dan karşılanmıştı.⁵⁸

Sıbyan mekteplerine gelince, bu mekteplerin amacı din öğretmektir. İlmün Kur'an ve Hadislerde methedilmesi, ilme hizmetin ulviyetinden bahsedilmesi hayır sahiplerini bu yolda gayrete sevk etmiş ve ilk fırsatta camilerin yaynında, imkân olmazsa müstakil yerlerde Sıbyan mektepleri açılması cihetine gidilmiştir. Sıbyan Mektepleri Osmanlı eğitim sistemi içerisinde ilköğretim okulu olarak değerlendirilebilir. "Mektep", "Küttâb," yoksul çocuklar için açılmışsa "Küttâb-ı Sebîl" veya "Mekteb-i Sebîl" denilirdi. Yazı öğretilen yer anlamında isimlendirme yapılması muhtemelen burada yazı öğretilmesi ve temel İslâm bilgileri öğretilmesinden kaynaklanmaktadır. Tanzi-

⁵⁷ Necdet Sakaoglu, Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi, İst., 2003, s.59.

⁵⁸Süleyman Hayri Bolay ve Komisyon, Türk Eğitim Sistemi Alternatif Perspektif, T.D.V., Ank.,1996, s. 19.

mat'tan önce Sıbyan mektebi de olsa pek az miktarda kız ve erkek birlikte okuyorlardı. Sıbyan mekteplerinin kız-erkek karma eğitim verenleri olduğu gibi kız çocukları için hocalık yapan kadının evinde açılmış olanlar da vardı. Kadın hocalar hafız, Subha-i Sıbyan, Tuhfe-i Vehbi gibi o devirlerde klasikleşmiş kitapları okuyanlardan teşkil ediyordu. Erkek hocaların ise Arapça Sarf, Nahiv, Edebiyat, Mantık, Mubahase, Tedris Usulü, Kelam ve Riyaziyat derslerini okumuş olmaları şart koşuluyordu. Bu mekteplerde asıl olan hocanın medrese tahsili görmüş olmasıdır. Bu hoca, caminin ya imamı ya da müezziniydi. Bu okulların imkânları çok iyi değildi; 1. sınıfında kum üzerine parmakları ile yazı ve rakam yazmak iki harfli rakamlarla hesap ve iki kelime ile elif cüzü okumak öğretiliyordu.

Okula başlama yaşı konusunda resmî bir emir bulunmamakla beraber, genellikle 5-6 yaşlarındaki kız ve erkek çocukların devam ettikleri okullardır. 1824'de II. Mahmut döneminde "Talim-i Sıbyan Fermanı" ile çocukların ergenlik çağına gelmeden önce Sıbyan mekteplerine gitmeleri şart koşulmuş, çocukların Sıbyan mekteplerinden önce işe verilmemeleri, esnafın da bu çocukları çırak olarak almamaları belirtilmiştir. Bu ferman İstanbul dışındaki mektepler için geçerli değildir. Sıbyan mektebine talebe "Amin Alayları ya da Bed'i Besmele Merasimi" denilen bir törenle başlardı.* Sıbyan mekteplerinde bugünkü birleştirilmiş sınıflardakine benzer bir eğitim anlayışından bahsedilir. Çok önemli bir husus da hayat boyunca lazım olacak bazı el becerilerinin de kazanılmış olmasıdır. 1838'deki ıslahat çalışmaları sonucunda Sıbyan mekteplerinde de hem program hem sınıf açısından bir

*Bed-i Besmele denilmesinin sebebi ise; Şeyhü'l İslâm'ın merasimin ardından çocukların muvaffakiyeti için dua etmesidir.

düzenleme yapıldı. İstanbul'da Cumhuriyete kadar 1300 civarında Sıbyan mektebi varken bu sayı 1924'e gelindiğinde sadece 364 tü. 1847 de eğitim alanında Usûl-u Cedîde'ye geçilmesi hazırlıkları üzerine 1862 den sonra bazı Sıbyan mektepleri "İbtidâi" olarak adlandırıldı. Sıbyan mektepleri klasik yöntemle de eğitim yapan, İbtidâi Mektepler ise modern usulle eğitim yapan okullar olarak kabul edilebilir. 1882'de Sıbyan mekteplerinden sorumlu Mekâtib-i Sıbyaniyye Dairesi, Mekâtib-i İbtidâiyye Dairesi'ne dönüştürüldü. 1856'ya gelinceye kadar Sıbyan Mekteplerinde kız-erkek birlikte eğitim görürlerken, bu tarihten sonra 6 yaşına geldiği hâlde Sıbyan Mektebinde okuyan kız öğrencilerin İnas mekteplerine sevki istenmiştir. Böylece kızların ileride İnas Rüşdiyelerine gitmelerinin önü açılmış oluyordu.

Sıbyan mektepleri ile ilgili yayımlanan ilk ferman-da kendisini Müslüman kabul eden herkesin dini kuralları öğrenmesinin gerekliliğinden bahsedilir. Geçimi temin ederken çocukların dinlerini öğrenmeden çırak olarak usta yanına verdiklerinden bahisle çocukların önce Kur'an'ı tecvidle okumayı öğrenmelerini, ilmihal bilgilerini talim etmelerini daha sonra çırak olarak verilmelerinden bahseder, buna uymayanların cezalandırılacağı anlatılır, ancak eğitim alanında bir yenilik getirmemektedir.⁵⁹

II. Mahmut döneminde Sıbyan mektepleri ile ilgili ikinci çalışma ise Meclîs-i Umûr-u Nâfia tarafından ıslahat raporu hazırlanmasıydı. Rapor önce idarî meclislerde tartışılır; üzerinde düzenlemeler yapılır ve padişahın izniyle uygulamaya konulur. Bu çalışmanın eğitim ve öğretim alanına getirdiği yenilik, Sıbyan mekteplerinin üzerinde sınıf-1 sâni açılması ve açılacak yeni sınıfların Rüş-

⁵⁹ Aziz Berker, Türkiye'de İlköğretim, Ank., 1945, s. 3.

tiyeye öğrenci yetiştirecek olmasıdır. Bunlar daha sonra İbtidâî adıyla eğitim tarihimize geçen okullar olacaklardır. Bu sınıflarda genellikle Ahlâk Risaleleri Tuhfe-i Vehbi, Birgivi, Sûbha-i Sıbyan okunacaktı; ancak bu çalışmadan da diğerleri gibi sonuç alındığı söylenemez.

Sıbyan mektepleri ile ilgili bu dönemde üçüncü çalışma Abdülmecid zamanında yapılmıştır. 13 Ocak 1845 de okunan Hatt-ı Humâyun ile padişah cehaletle yeterince mücadele etmek için gerekli reformların yapılmadığından bahisle devleti idare edenleri suçluyordu. Sonucunda Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliye 1 Mart 1845 kararı ile eğitim konularını görüşmek amacıyla Meclis-i Muvakkat'ın kurulmasını kararlaştırdı. Meclis geçiciydi ve Sıbyan mektepleri ile ilgili bir lâyiha hazırladı, görevini Meclis-i Maarif-i Umûmiye'ye devrederek görevini tamamladı. Yeni meclis 8 Nisan 1847 de Sıbyan mekteplerinde öğretmenlik yapacaklarla ilgili bir talimatta temel eğitimle ilgili hususlara vurgu yapar. Altı yaşındaki çocuklara okul mecburidir; okula çocuklarını göndermeyenler takip edilecek ve cezalandırılacak, bundan sadece çocuğunun akâid-i diniyyesini öğretmesi şartıyla, işlerinde çocuğunun yardımına ihtiyaç duyanlar istisna ediliyordu. 1847 Talimatı ile ilk kez kız ve erkek çocuklar imkân olan yerlerde ayrı okullarda eğitim görmeye başladılar. Ortaöğretim imkanı da aslında bu dönemde sağlanır. Erkek Rüşdiyelerin açılıp yaygınlaştırılmasından sonra gene bu dönemde Kız Rüştiyeleri açılmaya başlanır.⁶⁰

Sıbyan mekteplerine de bir program dikte ediyordu. Programla Elifba dersinde harfler grup grup öğretilecek, sonra “supara” denilen Kur'an cüzleri Amme'den başlanarak ve Ahlâk Risaleleri okunması emrediliyordu.

⁶⁰ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”, Türkler C.XV, Ank., 2002, s. 54.

Yazı dersi, İlmihal dersi, Türkçe Tecvid dersi ve Hafızlık dersi verilmesi isteniyordu. Okuma yazma becerisi kazanılması için, Arabistan'da kullanılan taş levha gibi bir düz satır da ilk defa yazı tahtası olarak kullanılacaktı. Bu talimat da Sıbyan mekteplerinin ihtiyaç duydukları gelirler konusuna çözüm getirmiyordu. Öğretmenler hem maaşlarını hem de ihtiyaç duyulan malzeme temini için 1-12 kuruş arası yardım isteyeceklerdi.⁶¹

Sıbyan mekteplerinde eğitim ve öğretimin sisteme oturtulması konusunda en önemli talimatnâmelerden biri de 1847 de yayımlanandır. Okullarda Türkçe okuma yazma etkinlikleri yer almakta, derslerin nasıl işleneceği izah edilmekte, okulların öğretim süresi ve devam durumu disiplin konuları, öğrencilerde aranan özellikler ve okul personelinin gelir durumu vb. hususlar talimatnâmede yer almaktaydı. Okulların çoğaltılması da tavsiye ediliyordu, ama imkânlardan bahsedilmiyordu. Bir de bu okulda kimler öğretmenlik yapacak belli değildi. Bu talimatnâmede birkaç husus dışında öncekiler gibi uygulanamadı. Çünkü bu talimatı uygulayacak eğitim sistemi ortada yoktu.⁶²

İlköğretimde zorunlu eğitim dönemi 1838 yılında yayımlanmış Meclis-i Umûr-u Nâfia lâyihasında da vurgulanmış ve bu dönem için başlangıç yaşı 4-5 olarak tespit edilmiştir.

Maarif Nezaretinin 1857 de kurulmasıyla Sıbyan mekteplerinin durumu yeniden ele alındı. 1862 de yeni bir düzenlemeye girişildi. Bu girişim Meclis-i Maarif-i Muhtelid, Maarif Nezareti ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ara-

⁶¹ Kerim Sarıçelik, Konya'da Modern Eğitim Kurumları, Çizgi Yay., Konya, 2010, s. 10, 11.

⁶² Cahit Yalçın Bilim, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Eskişehir Anadolu Ü., Yay., 1984, s.37.

sında uzun süren görüşmeler sonucunda Nisan 1863'de yayımlandı. Öncelikle İstanbul'da 12 okul tespit edilecek, sonra bunların çevresinde her okula iki okul daha eklenecek ve böylelikle 36 okulda yeni usulle tedrisat yapılacaktır. Okullara birer taş levha taş kalem ve divit parasız dağıtılacaktır. Öğretmenlere haftalık yüz kuruş maaş bağlanacaktır. Aslında bunlar bir yenilik olarak görülse de 1846 ve 1847 de uygulamaya konulmak istenen talimatnâmelerin pratikte realize edilmesinden başka bir şey değildi.⁶³

Bu gayretler neticesinde kısmî de olsa İstanbul'da Rüştüye öğrenci hazırlayan Sıbyan mekteplerinin sayısı artmış, düzenlemeler belli ölçüde de olsa hedefine ulaşmış sayılırdı.⁶⁴

1868'de kurulan Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime komisyonu 1868 ıslahat çalışmalarına on maddelik bir lâyiha ile katıldı. Bu çalışmanın en önemli maddesi, Mâlumât-ı Nâfia Risâlesi Tâlimi, Türki Muhtasar Coğrafya Tâlimi, Âmâl-i Erbaa ve İmlâ derslerinin Sıbyan mektepleri programına dâhil edilmesiydi. Tabi sadece dersleri programa koymak yetmezdi; bu dersleri okutacak öğretmenler de sınava tabi tutuldu. Ancak sınavda başarılı olan olmayınca bu kez öğretmenleri yetiştirecek bir okula ihtiyaç vardı; böylece iki yıl süreli Dar'ül Muallimîn-i Sıbyan 1858 de açıldı.⁶⁵

Bütün bu özetlenmeye çalışılan ıslah çalışmaları, genellikle hazırlıksız, plânsız, maddî imkânların düşünülmediği sonuçsuz gayretlerden başka bir şey değildir. Her dönemde hem fiziki imkânlar hem de öğretmenlerin

⁶³ Bayram Kodaman, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ank., 1988, s. 62.

⁶⁴ Bilim ,a.g.e., s. 13.

⁶⁵ Cemil Öztürk, Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar, Ank., T. Tarih Kurumu Yay, 1996, s. 12-13.

niteliği eğitimle ilgili yapılacak çalışmalarda göz ardı edilmemelidir.

1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi Sıbyan mektepleri ile ilgili önemli bir talimatnamedir. En önemli özelliği ise diğer Nizamnamelerin önce İstanbul'da yürürlüğe konulup, başarısız olunca da diğer bölgelerde herhangi bir gelişme sağlanmamış olmasıyla yeni bir çalışmaya ihtiyaç duyulmasına rağmen, bunda bütün bölgelerde uygulanmak üzere nizamnamenin düzenlenmiş olmasıdır.⁶⁶ Osmanlı döneminde kadınlar, sadece sıbyan mekteplerinden yararlanabilmekte, daha fazla bir eğitime ihtiyaç duyulmamaktaydı. İdareci ve aydın kesimden kimselerin kızları, ailelerinin desteği ile özel dersler alabilmekteydi.⁶⁷ Daha önceki nizamnamelerde özel olarak yer bulamayan kadınların, bu nizamnameye kadar nasıl eğitim aldığı konusu ise Osman Ergin tarafından şöyle özetlenir: “ Bunlar Frenklerin otodidakt yani kendi kendine tahsil etmiş adam şeklinde yetişiyor ve bu tahsil yerlerinin başında camiler, tekkeler ve hükümet daireleri, kütüphaneler, vezir ve zenginlerin konakları, âlim ve mütefekkirlerin evleri gelir.”⁶⁸

Nizamnamenin maddeleri şöyle özetlenebilir:

1. İhtiyaca göre her mahalle ve köyde, gerekirse iki mahalle ve iki köyde bir Sıbyan Mektebi açılacak, ahalisi karışık mahalle ve köylerde biri İslâm, diğeri gayr-i müslim iki okul açılacaktır. (Madde: 3)

2. Sıbyan mekteplerinin her türlü gideri ait olduğu toplum tarafından temin edilecektir. (Madde: 4)

⁶⁶ Reşat Özalp, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923), İst., 1982, s. 165.

⁶⁷ Şefika Kurnaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi. <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler> 10.02.2012.

⁶⁸ Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, C.II, Osmanbey Mat., İst., 1942, s. 315-316.

3. Öğretmenlerin seçimi ve atanması bu Nizamnameye göre yapılacaktır. (Madde: 5)

4. Sıbyan mekteplerinin öğretim süresi dört yıldır ve dersler iki grup olarak okutulacaktır. Birinci grup: Usûl-ü Cedîde vechile Elifba, Kur'an, Tecvid, Ahlâka Müteallik Resâil, İlm-i Hâl, Yazı Tâlimi, Muhtasar Fenn-i Hesap. Gayr-i müslim Sıbyan mekteplerinde din kuralları kendi ruhanî reisleri marifetiyle okutulacaktır. İkinci grup dersler ise: Muhtasar Tarih-i Osmanî, Muhtasar Coğrafya, malumât-ı nâfiây-ı câmi Risale'dir. Bu dersler gayr-i Müslimlerin kendi lisanlarında okutulacaktır. Kur'an ezberlemek isteyen öğrenciler bir süre daha okulda kalabilecekleridir. (Madde:6)

5. Derslerin değiştirilmesi için mahallin maarif meclisi Maarif Nezaretinden izin alması, bu izin Meclis-i Kebir tarafından onaylaması gerekmektedir. (Madde: 7)

6. Dini Bayramlar ile padişahın tahta çıkış günlerinin yıldönümü hariç okullar açık olacak, sabah ve öğleden sonra dersler devam edecektir. Tahsil çağındaki çocukların okula devam etmesi zorunludur. Kızlar için 6-10, erkekler için 7-11 zorunlu eğitim çağıdır. (Madde: 8-9)

7. Okula devam edecek çocuklar İhtiyar Meclisleri tarafından tespit edilecek, liste mühürlenerek öğretmene teslim edilecektir. Okula gelmeyen öğrenciler muhtara bildirilecek, muhtar İhtiyar Meclisi huzurunda veliyi uyacaktır. Veli üç kez uyarıldığı halde çocuğu okula gelmezse durumuna göre 5 ile 100 kuruş arası ceza kesilecektir. (Madde: 10-11) Okul çağına geldiği halde hasta olanlar, çalışmak zorunda olanlar, yarım saat mesafede okul olmayanlar, öğrenci fazlalığından kayıt yaptıramayanlar, evlerinde özel ders alanlar bu mecburiyetten muaf tutulmuşlardır.

8. Sıbyan mektebini tamamlayanlar imtihansız Rüştüye gidebilecektir. (Madde: 14)

9. Mahallede iki Sıbyan mektebi varsa mahzuru yoksa birisi kızlara birisi erkeklere ait olacaktır. Bu mümkün değilse ayrı ayrı oturmak kaydıyla kız-erkek aynı sınıfta okuyabilecekleridir. (Madde: 15)

10. Sıbyan mektebi öğretmenleri mümkün olduğu ölçüde bayanlardan olacak, olmazsa dikiş öğretmenleri bayan, diğerleri yaşlı ahlâk sahibi erkeklerden olabilecek. (Madde: 16)

11. Kız Sıbyan mektepleri için geçerli olan kurallar erkek mektepleri için de geçerlidir. (Madde: 17)

12. Okullarda öğrenciler tembellik ve uygunsuz hareketleri sebebiyle dövülmeyecektir. (Madde: 130)

13. Her yıl İhtiyar Meclisi huzurunda iki imtihan yapılacak, ilk imtihan bir üst sınıfa geçmek için yapılacak, diğeri ise mezuniyet için yapılacak ve başarılı olanlar Rüştüye devam edecektir.

14. Sıbyan mektebi öğretmenleri Darü'l Muallimîn-i Sıbyan mezunu olacak ya da imtihanla şehadetname almış olanlardan olacak; bu da ancak belgelendirmeleri suretiyle kabul edilecek. (Madde: 180)⁶⁹

Özetlersek bu nizamname ile genel bir düzenleme amaçlanmış, Sıbyan mektebine devam mecburiyeti getirilmiş, dîni dersler yanında Tarih, Coğrafya, Hesap gibi derslerde müfredatta yer almış, merkezî bir sistem kurulması amaçlanmıştır.⁷⁰

Bu nizamnamenin de diğerleri gibi amacına ulaştığını söylemek oldukça güçtür. Ülke geneline yaygınlaştırılacak Sıbyan mektepleri ile ilgili ne okul, ne öğretmen, ne

⁶⁹ Özalp, a.g.e., s. 165-197.

⁷⁰ Kodaman,a.g.e., s. 63.

de okuldaki materyal temini açısından devlet hiçbir yükümlülük altına girmemekte, okul giderleri tamamen mahalle halkına bırakılmaktadır. Oysa yüzlerce yıl eğitim programlarının hazırlanma aşamasında yer almamış bir halkın, bu seferberliğe bir anda katılmasını beklemek oldukça saf dillilik olur.

Bu mekteplerde Darü'lmuallimîn mezunlarının öğretmenlik yapması öngörülmektedir; ancak İstanbul'da bulunan tek Darü'lmuallimîn senede otuz mezun vermektedir. Bu teşebbüs aslında, Darü'l muallimîn mezunlarının istihdama yetmeyeceğini bile bile medrese mezunlarını hem saf dışı etmek hem de onları bu ıslahat programlarına dahil etmemeyi amaçlamaktadır.

Bu dönemin eğitimle ve diğer alanlarla ilgili en önemli yenilikleri, ilk kez ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, ilk olarak Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ve ilk gazete Takvîm-i Vekâyî'nin bu dönemde çıkmasıdır.

Osmanlıda yenilik çalışmaları eğitimden başlamıştır. Yenilik de resmî zaman olarak Tanzimat'la başlar. Çünkü eğitim devleti felâkete giden yoldan kurtaracak çare olarak görülmüştür. İlköğretimi yaygınlaştırmak, rüştiye sayısını çoğaltmak, Osmanlı uluslarını kaynaştırmak, bir yandan da Batı'nın eğitim sistemindeki kurumları alarak oradaki gibi bu sahada uzman adam yetiştirmek hedeflenmiştir.⁷¹ Ancak zaman zaman Batı'da ne varsa aynısını almak veya taklit etmek sosyal bünyede rahatsızlıklara sebep olmuştur.

Sonuç

Eğitim, milletlerin ilerlemesini sağladığı gibi plânlama ve uygulamada yapılan hatalar dolayısıyla geri kal-

⁷¹ Songül Keçeci Kurt, Osmanlı'da Kadın Eğitimi, Hazine Yay., İst., 2011, s. 86.

masına da sebep olabilir. Sistem, uygulandığı toplumu ayakta tutan temel dinamiklere ve kültürel öğelere yer verdiği, çağın gerekleriyle uzlaşabildiği ölçüde başarılı olabilir. Toplumun maddî ve manevî dayanaklarını göz ardı eden ve çağdaş gelişmelerin gerisine düşen eğitim, muhatap kitleye fayda yerine zarar verir.

Eğitim, bilimin konusu olduğu kadar siyasetin ve ekonominin de ilgi alanı olmuş, hatta zaman zaman bilimden çok, siyasetin ve ekonomik çevrelerin eğitim üzerinde daha fazla etken olduğu görülmüş, eğitim planlamalarının bilimsel verilerle örtüşmediği tecrübeler de yaşanmıştır. Osmanlı ıslahat çalışmalarında bahsedilen kısır döngülerin yaşanmasının temel sebeplerinden birisi de, yerel ihtiyaçların değil, bazen siyasetin, bazen Batılılaşma düşüncesinin dayatması, bazen da geri kalışın sebebinin tamamen Batı'dan uzak kalmak olduğu varsayılarak düzenlemelerin yapılmış olmasıdır.

Küreselleştikten bahsettiğimiz bir dünyada dış etkenlerden uzak, kendi içine kapanık bir eğitim planlaması nasıl bizi dünyadan koparırsa, bizi biz yapan, maddî, manevî, kültürel değerlerimizin göz ardı edildiği düzenlemeler de nesiller arası kopukluğa, anlaşmazlıklara ve çatışmalara sebep olur. Üzülerek belirtelim ki toplum olarak zaman zaman bu tecrübeleri yaşadık. Belki de bugün hâlâ belli bir sisteme sahip olamayan ve 3-5 yılda bir radikal değişikliklerin yapıldığı eğitim sistemimize, kısmen de olsa XVIII. asırda başlayan hazırlıksız eğitim planlamalarının, ihtiyaçtan kaynaklanmayan düzenlemelerin etkisi olduğu söylenebilir.

Osmanlı özelinde sonuca bakıldığı zaman “modernleşerek kurtulalım” düşüncesiyle geçirilen yaklaşık yüz elli yılsonunda koca bir imparatorluktan modernleştiğini düşündüğümüz Cumhuriyete geldiği görülecektir.

Modernleşme çöküş sürecini yavaşlatacağı ya da durduracağı yerde ivme kazandırmış ve Batı'nın öteki düşüncesinin realite de yansması da böylece görülmüştür.

Modernleşme Osmanlı açısından kendi ihtiyaçlarından doğan, kaynağı kendisi olan ve sosyal hadiselerin gelişimi açısından değerlendirildiğinde taban desteği bulan bir düşünce değildir. Dönem olarak düşünürsek gerek Tanzimat gerekse Islahat kendi bünyemizin ihtiyaçından ve kendi dinamiklerimizin harekete geçirilmesiyle ortaya çıkan bir yenileşme/modernleşme hareketi değil Batı'nın yüzyıllardır arayıp da ancak yakalayabildiği fırsat sonucunda Osmanlıya dayatmasından başka bir şey değildir. Gelişmeye ve yeniliğe ihtiyacımız elbette vardı; ama bu, bizim için, bize göre ve bizden olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- AĞAOĞLU, Ahmet, Üç Medeniyet, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., İst., 1972.
- AHMET, Refik, "On Yıllık Mazimizin Bilançosu", Vakit Gazetesi, 29 B.Teşri 1933, No:5679, İlavesi.
- AKYÜZ, Yahya, "Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme Çalışmaları, XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ank., 2002.
- ALİYE, Fatma, Osmanlı'da Kadın, Ekim Yay., İst., 2009.
- ASLAN, Aslan, Pozitivist Din Anlayışının Çıkmazları, Diyanet Aylık Dergi, Temmuz 2007, S.,199.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Modern Hayat ve Din", Diyanet Aylık Dergi, Mart 2007, S. 5.
- BERKER, Aziz, Türkiye'de İlköğretim, Ank., 1945.
- BOLAY, Süleyman Hayri ve Komisyon, Türk Eğitim Sistem

- i Alternatif Perspektif, T.D.V., Ank.,1996.
- BOSTANCI, Naci, “Aydınlar ve Din İlişkisinin Tarihi Seyri Üzerine” Diyanet Aylık Dergi, Mart 2009, S. 219.
- BULUT, Mehmet, “Tevhid-i Tedrisat ve Diyanet Hizmetleri-I” Diyanet Aylık Dergi, Mayıs 2010.
- CANATAN, Kadir, Bir Değişim süreci Olarak Modernleşme, İnsan Yay., İst., 1995.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştüye Mektepleri”, Türkler C.XV, Ank., 2002.
- EDİB, Eşref , ”Avrupalılar Osmanlı Devletinin Temellerini Nasıl Çöktürdüler” Sebilürreşad, C. II,IV, Kardeşler Basımevi, İst., 1948.
- ERDEM, Hüseyin Subhi, “Modernite Karşısında Osmanlı”, Yeni Türkiye, Yıl:6 S.33.
- ERDOĞAN, Mehmet, ”Din Gelenek ve Modernite”, Diyanet Aylık Dergi, Şubat 2008, S. 30.
- ERGİN, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C. II, Osmanbey Mat., İst., 1942.
- GÖRGÜN, Tahsin, “Bir Problem Olarak Modernite” II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İSAM, 1997.
- GÜRSOY, Kenan, “Aydın Kimliği Üzerine”, Diyanet Aylık Dergi, Mart 2009, S. 219.
- İCTİHAD GAZETESİ, 21 Şubat 1328 İctihad Gazetesi, No: 55.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Sıbyan Mektepleri”, Osmanlı Medeniyeti Tarihi I, Edit: Ekmeleddin İhsanoğlu, Zaman Yay., İst., 1999.
- İNALÇIK, Halil, “Türkiye Niçin Geri kaldı?”, Tarih Mecmuası, C.I, S., 1 Şubat 1966, İst., Tifdruk Mat.
- KARAL, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Humayunu’nda Ba-

- tının Etkisi”, Belleten, T.T.K. Yay.C.XXVIII.
- KİRMAN, M. Ali, ”Aydın Kimliği ve Aydın Sorumluluğu”
Diyaret Aylık Dergi, Mart 2009, S. 219.
- KODAMAN, Bayram, Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi,
Türk tarih Kurumu Yayınevi, 1988.
- KÖKER Danyal, Türkiye’de Kadın Eğitimi ve Siyaset,
Yüksek Öğrenim Kurumlarında Kadının Durumu
Üzerine Bir İnceleme, Ank. Ü., Sos.Bil.
Enst.,Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1988.
- KURAN, Ercüment, Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Me-
seleler, Der. Mümtaz’er Türköne, T.D.V. Yay. Ank.,
1997.
- KURNAZ, Şefika, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kadınların
Eğitimi. <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler> 10.02.2012
- KURT KEÇECİ, Songül, Osmanlı’da Kadın Eğitimi, Hazine
Yay., İst., 2011.
- MAARİF, Maarif Mat., Tanzimat I, İst., 1940.
- MARSHALL, Gordon, Sosyoloji Sözlüğü, Çev. Osman
Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yay.
Ank. 1999.
- ÖZALP, Reşat, Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923),
İst., 1982.
- ÖZTÜRK, Cemil, Türkiye’de Dünden Bugüne Öğretmen
Yetiştiren Kurumlar, Ank., Türk Tarih Kurumu
Yay, 1996.
- SAFA, Peyami, Türk İnkılâbına Bakışlar, Ötüken Neşri-
yat, İst., 1997.
- SAKAOĞLU, Necdet, Osmanlıdan Günümüze Eğitim Ta-
rihi, İst., 2003.
- SARIÇELİK, Kerim, Konya’da Modern Eğitim Kurumları,
Çizgi Yay., Konya, 2010.

- SAYILI, Aydın, "Batılılaşma Hareketimizde Bilimin Yeri ve Atatürk", Belleten, C.I, S.2, Mayıs 1985.
- TAŞKIRAN, Ülkü, Tanzimat Düşüncesinde Kadın Anlayışı, Atatürk Üniv., Sos. Bil. Enst., Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, ÖNDER, Tuncay, "Baticılık", Şerif Mardin Türk Modernleşmesi, Makaleler , İletişim Yay., İst., 2011.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, Türk Modernleşmesi, Lotus Yay.,Ank., 2006
- YALÇIN, Cahit Bilim, Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yay., 1984.
- YORGO, Osmanlı Tarihi C.V, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik Yay., Ank., 1948.
- YAKUBOĞLU, Kenan, Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi, Gökkubbe, İst., 2006.